

اخلاق حلقه مفقوده در مدل توسعه پایدار

زیبا سلیمانی^۱، نوش آفرین سلیمانی هارونی^۲، حمزه حیدری^۳

چکیده

فقدان مدل یا تئوری هایی که به معنویت در توسعه انسانی اشاره داشته باشند موجب گردیده که با وجود گذشت چندین دهه از عمر تئوری توسعه، هنوز نیاز به توسعه معنوی و اخلاقی احساس شود و بشر علاوه بر سرمایه گذاری های سنگین، توسعه در دستیابی به پایداری زیست محیطی، کاهش فقر، نابرابری و تحقق شادی بشر ناکام بماند. منافع توسعه جوامع براساس معنویت حداقل می تواند شامل کاهش نابرابری، افزایش امنیت شخصی، احترام به حقوق بشر فردی، شناخت ارزشهای شخصی، عدالت اجتماعی و توانمندسازی باشد. این تغییرات می توانند مبنایی برای تحول توسعه محسوب شده که جوامع را قادر به کنترل دوباره امور کند که برای رفاه آنان اهمیت دارند. در این مقاله کتابخانه ای با بررسی جایگاه ارزشهای اجتماعی و اخلاقی در فرایند توسعه پایدار به بررسی اهمیت و نقش اخلاق و معنویت در توسعه پایدار پرداخته و بعد اصول اخلاقی و معنوی را به عنوان بعد چهارم در مدل توسعه پایدار معرفی کرده است.

واژه های کلیدی: معنویت، توسعه پایدار، اخلاق، چالش، اصول

مقدمه

صرف نظر از دیدگاه های معنوی خاص، توسعه متکی به پایداری و احترام قائل شدن برای جوامع و محیط زیست است. چیل و سیمپسون (Chile & Simpson, ۲۰۰۴) به نقل از ایف (Ife, ۱۹۹۵) بیان می کند که جامعه مدرن عمدتاً سکولار بوده و فضای کمی را برای ارزشهای معنوی و مفاهیم مقدس قائل شده است. لذا می توان مشاهده کرد که یکی از مهمترین جنبه های انسانی انکار شده است و یک نیاز قوی برای توسعه جامعه در یکپارچگی توسعه معنوی ملتها وجود دارد.

^۱ - دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا- دانشگاه علوم پزشکی شهرکرد

^۲ - دانشجوی کارشناسی ارشد گروه علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز

^۳ - دانش آموخته کارشناسی ارشد مهندسی عمران دانشگاه آزاد علوم و تحقیقات تهران

برای چندین دهه دین، معنویت و ایمان در تئوری، سیاست و عمل توسعه بطور پیوسته مخدوش شده یا نادیده انگاشته شده اند هرچند در چند سال اخیر برخی دانشگاهیان، موسسات بین المللی و سازمانهای غیردولتی در این زمینه مشارکت داشته اند (Lunn, ۲۰۰۹).

منافع توسعه جوامع براساس معنویت حداقل می تواند شامل کاهش نابرابری، افزایش امنیت شخصی، احترام به حقوق بشر فردی، شناخت ارزشهای شخصی، عدالت اجتماعی و توانمندسازی باشد. این تغییرات می توانند مبنایی برای تحول توسعه محسوب شده که جوامع را قادر به کنترل دوباره اموری کند که برای رفاه آنان اهمیت دارند. در این چارچوب آزادی انتخاب تنها از طریق انطباق و منافع شخصی حاصل نمی گردد بلکه از طریق ترکیب سالم فردیت و نگرانیهای جمعی حاصل می شود. از این دیدگاه معنویت در توسعه اجتماعی در جستجوی حذف اموری است که موجب سرکوب کردن ابراز فردی و توانمندسازی جمعی است (Chile & Simpson, ۲۰۰۴).

دیدگاهها نسبت به معنویت و اخلاق

معنویت گوهر زندگی بشریست. و معنویت حامل حیات و زندگیست که در آن جاری است و با فرد، دیگران و جهان در ارتباط است و درهای جدید خلاقیت، آزادی، عشق را بر روی بشر باز می کند (Ramanathan & Juvva, ۲۰۱۶).

معنویت به معنای "یک ارتباط بین قلمرو فراطبیعت و روح است که ابزار و موانعی را برای بازخورد افراد و جامعه، تصمیمات و عمل فراهم می کند. در حالی که مذهب درکل به عنوان یک مجموعه از عقاید و تجربیات سازمانی نسبت به قلمرو روح تعبیر می شود، معنویت فرد و بعد ارتباطی این عقاید را که زندگی روزانه را شکل میدهد، توصیف می کند. برای همین است که یک فرد می تواند معنوی باشد بدون مذهبی بودن یا حتی برعکس، در عمل این دو بهم پیوسته بوده و افراد معنویت شان را بوسیله دیدگاه مذهبی تجربه و توصیف می کنند (Ver Beek, ۲۰۰۰).

معنویت ارتباط ما دیگران و با محیط را شکل می دهد. پیوند بین رهیافتهای معنوی و توسعه جامعه موجب احیا احترام به تنوع می گردد. این بدین معناست که توزیع قدرت و منابع بطور عادلانه موجب ابراز تنوع منافع، باورها و رهیافتهای درون جامعه شده و در نتیجه معنویت چندگانه ارج نهاده می شود (Chile & Simpson, ۲۰۰۴).

باوجود قدرت معنویت در شکل گیری عقاید و اقدامات مربوط به کشاورزی بومی، سلامتی و محیط زیست و نیز نقش محوریت آن در تصمیم گیری افراد، متأسفانه این موضوع کمتر از آنچه تصور شود بدان توجه شده است و بدین

جهت، دانش کمی درباره نقش معنویت در فرایند توسعه وجود دارد و برای عاملان توسعه راهبردی که به آنها کمک کند که موضوعات معنوی را چگونه روشن کنند وجود نداشته و یا کافی نبوده لذا این امر منجر شده که تلاشهای توسعه اثربخشی کافی نداشته و یا حتی مضر باشند (Ver Beek, ۲۰۰۰). بنابراین تلاشی در جهت کشف ریشه فقر، نابرابری، ناپایداری و ناامیدی نشد و همچنین تلاش برای تغییر خویشتن، نگرشها، ادراک و ارزشها نشد. اگرچه مادی گرایی برای تسلط فنی لازم بود اما این امر منجر به توسعه مادی جوامع و محرومیت آنان از معنویت گردید و اعتقاد به جدایی روح و جسم انسان منجر به زیان هر دو بعد انسان گردید. لذا آینده غرب و شرق و شمال و جنوب جهان در گرو دیدگاهی است که هم بعد روحانی و هم مادی را هماهنگ لحاظ کرده و درصدد هم افزایی برای ایجا یک کل از بعد روحانی و جسمی فرد، اجتماعات و جوامع باشد (Ulluwishewa, ۲۰۱۴).

معنویت هسته مرکزی تصمیمات روزانه برخی افراد در مورد خود و جامعه بشمار می رود و در فعالیت های اجتماعی خطرناک بطور بالقوه برای تصمیم گیری سودمند خواهد بود. اما متأسفانه با وجود این اهمیت بصورت سیستماتیک در ادبیات توسعه موضوع معنویت مهجور بوده و از بحث آن اجتناب شده است. و این امر به تحقیقات کمتر و برنامه های موثر کمتر منجر شده است و به نوبه خود این امر حاصلش عدم توانایی در ارائه بازخورد فرصتهایی که چگونه معنویت و توسعه می توانند همدیگر را شکل دهند، بوده است (Ver Beek, ۲۰۱۰).

معنویت به عنوان یک رابطه با قلمرو فراطبیعی یا معنوی تعریف شده که مفهوم و پایه ای برای تجدیدنظر، تصمیم گیری و اقدام فردی و جمعی فراهم می کند. همچنان که ویلیامز در سال ۱۹۹۵ توسعه را توصیف کرده به عنوان "تقویت ظرفیت افراد برای تعیین ارزشهایشان و اولویت هایشان و نیز سازماندهی خودشان برای اقدام برای دیگران". معنویت یک فاکتور قوی در شکل دهی به تصمیمات و عمل افراد بوده و موجب احساس قدرت و امید در آنان می گردد. فقدان تأمین فضا برای افراد جهت درک، کشف و بکارگیری اینکه چگونه برنامه های توسعه باید معنویت شان و به همین ترتیب جامعه را تحت تأثیر قرار دهند موجب عدم توسعه گردیده است. این موجب کاهش ظرفیت افراد برای تعیین ارزش هایشان و اولویت هایشان می گردد همچنین بخشی از هویت آنان را خفته می کند و آنان را از فرصتهایی که منعکس کننده معنویت در تصمیم گیری برای آینده است محروم می سازد (Ver Beek, ۲۰۱۰).

لذا مدلهای دیگری از توسعه همچون توسعه پایین به بالا، توسعه مردم محور، توسعه برای مردم، توسعه مردم دوستانه، توسعه درونزا، توسعه بومی و توسعه مدافع حقوق بشر به عنوان مدلهای جایگزین برای توسعه ارائه شد که به نظر می رسد چه در توسعه متداول و چه در توسعه های جایگزین فرض بر این است که ریشه فقر، نابرابری، بی ثباتی محیط زیست و رشد ناامیدی در جهان مادی خارج است. لذا تمام استراتژیهای توسعه هدفشان تغییر جهان خارج شده است؛ افزایش تولید، توسعه تکنولوژی، بهبود بهره وری، بهبود زیرساختهای فیزیکی و تأسیساتی، اصلاح سیستمهای اجتماعی و سیاسی و ... (Ulluwishewa, ۲۰۱۴).

ناپایداری توسعه امروز در بحرانهای زیست محیطی که امروزه انسانها با آن مواجه هستند نمود پیدا کرده است، بحرانهایی همچون فرسایش خاک، جنگل زدایی، بیابان زدایی، انقراض گیاهان و حیوانات حیاتی، آلودگی آب و هوا، افزایش سطح دریاها و گرم شدن هوا متأسفانه با وجود رشد اقتصادی بالا در جهان، در کشوری همچون هند عمدتاً جمعیت بالایی در شرایط غیربهداشتی و در معرض بیماریهای گرمسیری قرار دارند و حدود ۱۱۰ میلیون خانوار به توالی بهداشتی، سیستم دفع زباله انسانی و منابع آب دسترسی ندارند (Andersson & Hernandez, ۲۰۱۱).

علازغم سرمایه گذاریهای سنگین، توسعه در دستیابی به پایداری زیست محیطی، کاهش فقر، نابرابری و تحقق شادی بشر ناکام مانده است (Ulluwishewa, ۲۰۱۴). اما باید توجه داشت که اگرچه معنویت یکی از فاکتورهای توسعه است اما معنویت به خودی خود و به تنهایی به معنای توسعه نیست (Andersson & Hernandez, ۲۰۱۱).

در کتاب "معنویت و توسعه پایدار" که برنده کتاب سال ۲۰۱۴ آمریکا شده نویسنده اش ریشه ناکامی و شکست توسعه خود افراد و درون آنان معرفی کرده است که موجب خودمحوریت و حریص شدن آنان برای ثروت مادی گشته است. وی می افزاید که در توسعه متعارف این حقیقت نادیده انگاشته شده و تقریباً همه چیز را در تغییر دنیای خارج از درون فرد و در جهان بیرون می بینند و تلاشها در این راستاست. طبیعی است که تغییراتی که در جهان بیرون صورت می گیرد منجر به تولید ثروت بیشتر و رفاه مادی بیشتر می گردد اما از آنجا که خودخواهی درون افراد تغییر نمی کند افراد قادر به توزیع عادلانه این ثروت و رفاه مادی به شیوه ای سازگار با محیط زیست نیستند. این در حالی است که در تمام ادیان بزرگ از کاهش خودخواهی حمایت شده است. شواهد علمی مدرن پیشنهاد می کنند که شرایط موجود یک نشانه موقتی از کمبود توسعه معنوی ماست. همزمان با توسعه معنوی این توسعه جایگزین عشق به خود خواهد شد و بعد بخودی خود یک شکل از توسعه به وسیله عشق ظهور می یابد که قادر است فقر و نابرابری را از بین برده و به پایدار محیط زیست دست یافت و شادی را برای بشر به ارمغان آورد (Ulluwishewa, ۲۰۱۴). و فرایندهای توسعه تنها زمانی می توانند موفق شوند که به ابعاد فرهنگی و معنوی زندگی مردم توجه کنند (WFDD, ۲۰۰۱).

با توجه به اثرات جهانی شدن، رشد جمعیت در زمین، فقدان آب پاک، اپیدمی، تغییرات اقلیم و غیره جهان نیازمند روشهای جدید تفکر برای ایجاد روح جمعی هماهنگ در جهان می باشد، لذا دین ممکن است که با تأثیر مثبت به توسعه پایدار کمک کند یک جنبه از دین که در رسانه به ندرت بدان تأکید شده است تأثیر دین بر توسعه محلی است و (Andersson & Hernandez, ۲۰۱۱).

مطالعات نشان می‌دهد از گذشته‌های دور خلأ ناشی از فقدان عنصر معنویت در ابعاد توسعه توجه محققان را به خود جلب کرده بدانگونه که در آثار خود آورده اند که معنویت به طور کلی در مفهوم توسعه انسانی نادیده انگاشته شده و اذعان کرده اند که در درک و اهمیت بعد توسعه انسانی یک خلا وجود دارد (Scott, ۲۰۰۹).

جایگاه ارزش‌های اجتماعی در توسعه پایدار

کومار (Kumar, ۲۰۱۷) بطور مشابه، برای ارزش‌های اجتماعی در فرایند توسعه پایدار نیز ارزش ویژه ای قائل است و معتقد است که ارزش‌های اجتماعی (ارتباطی، شخصی و سازمانی) نیز نقش مهمی در فرایند توسعه پایدار ایفا می‌کنند. تحت عنوان اینکه روابط اجتماعی در شکل‌گیری ارزش‌های اخلاقی محلی کمک می‌کنند. ارزش‌های اخلاقی ممکن است از والدین، معلمان، جامعه، همسالان و جامعه و غیره یاد گرفته شوند. اگرچه ارزش‌های اجتماعی هیچ انگیزه ای برای اطمینان از عدالت برای افرادی که روابط شخصی ندارند فراهم نمی‌کند. علاوه براین، ارزش‌های اخلاقی که از روابط اجتماعی پیشین تکامل یافته‌اند، برای رسیدگی به چالش‌های زیست محیطی، اجتماعی یا اقتصادی جهان مناسب نیستند. اگرچه ارزش‌های اجتماعی برای توسعه پایدار لازم‌اند اما کافی نیستند. تنها ارزش‌های کافی برای اطمینان از برابری و عدالت در میان نسل‌ها، ارزش‌های اخلاقی است. ارزش‌هایی که برای ایجاد یک اخلاق جدید از پایداری لازم است باید بصورت مستقیم از طریق عبادت‌کنندگان، مدیته‌شن‌ها، تکرار کردن، آواز، خیریه، سخاوت، خواندن ادبیات معنویت، بازیهای معنویت گرا، موسیقی‌ها، ورزش، مشارکت در کارگاه‌های تحول و معنویت، مذاکرات و کنفرانس‌ها حاصل گردد.

اصول اخلاقی و معنوی (بعد چهارم توسعه پایدار)

اگر قرار است که معنویت و اخلاق به عنوان بعد چهارم در توسعه پایدار معرفی گردند قطعاً باید دارای اصولی باشد که اصول زیر تحت عنوان اصول اخلاقی و معنوی معرفی شده اند:

- **توزیع عادلانه ثروت:** ترویج توزیع عادلانه ثروت در میان ملل جهت کاهش اختلافات میان ثروتمندان و فقرا و نیز دستیابی به عدالت اجتماعی و اقتصادی به همراه سهم پایدار و منصفانه از منابع جهانی و نیز حفظ فضای مناسب برای حیات وحش بیانگر اهمیت حیاتی این اصل برای نسل آینده است.
- **عدالت و عدالت اقتصادی:** با کمک اصل همکاری مشترک اما مسئولیت متمایز و نیز خلق مشارکت‌های اجتماعی می‌توان در جهت کاهش شکاف بین جهان توسعه یافته و در حال توسعه و نیز

حمایت از محیط زیست پایدار کمک مالی و تکنولوژیکی پایدار قابل توجهی را به کشورهای کمتر توسعه یافته انتقال داد.

- **برابری بین نسلی:** منابع محیط زیست و اکوسیستم ها باید به دقت مدیریت و حفاظت شده تا ارزش دارایی زیست محیطی آن برای نسلهای آینده افزایش یابد و ضمن پاسخ صحیح به نیاز نسل آینده به آنان اجازه رشد دهد.

- **رهیافت پیشگیری:** از طریق شناسایی خطرات زیست محیطی علم باید برای افزایش نتایج اجتماعی و زیست محیطی بکار گرفته شود. عدم قطعیت علمی اثرات زیست محیطی نباید منجر به اجتناب از اقدامات پیشگیرانه از تخریب محیط زیست گردد. بار اثبات باید بر دوش کسانی باشد که ادعا می کنند که اثرات زیست محیطی قابل توجهی وجود ندارد.

- **حق توسعه:** توسعه انسانی هماهنگ با محیط زیست برای دستیابی به توسعه پایدار اساسی است بنابراین افراد و جوامع برای دستیابی به نتایج اجتماعی و زیست محیطی مثبت بکار گرفته می شوند.

- **بومی سازی بیرونیها:** ایجاد ارزش زیست محیطی و اجتماعی درست باید مرکز سیاستها باشد. بدین منظور سیاستهای بازار باید منعکس کننده هزینه ها و مزایای زیست محیطی و اجتماعی واقعی بوده که در آینده حادث می شوند. بنابراین کسانی که موجب آلودگی محیط زیست یا سواستفاده از آن می شوند باید هزینه آن را تأمین کنند. رژیمهای مالیاتی و چارچوبهای نظارتی باید بکار گرفته شوند تا چیزهای خوب ارزان و چیزهای بد بسیار گران برای افراد تمام شوند.

- **اطلاعات، مشارکت و پاسخگویی:** همه شهروندان باید به اطلاعات مرتبط با موضوعات زیست محیطی و اجتماعی که آنان را تحت تأثیر قرار می دهند دسترسی و فرصت شرکت در روند تصمیم گیری داشته باشند. برای اطمینان از اینکه این مسائل با مشارکت همه شهروندان مربوطه مورد رسیدگی قرار می گیرند موسسات در همه سطوح (ملی و بین المللی) باید دموکراتیک و پاسخگو باشند و از ابزارهایی استفاده کنند که شهروندان را قادر به پاسخگویی کند. در این راستا دسترسی به عدالت توسط شهروندان برای جبران و تعدیل یکی از عواملی است که باعث افزایش مسئولیت پذیری می شود.

- **مصرف و تولید پایدار:** تولید و مصرف پایدار با استفاده پایدار و مناسب منابع کاهش یا حذف الگوهای ناپایدار تولید و مصرف - رسمیت شناختن کمبود منابع زمین و اقدام به فعالیتهای مربوطه باید معرفی شوند.

بهترین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی؛ از الگوی پایه به سوی الگوی اسلامی ایرانی؛ پیشرفت؛ نوزدهم و بیستم اردیبهشت ماه ۱۳۹۷

- گذر به سوی پایداری: برای گذر به اقتصاد کم کربن و سبز جهت دستیابی به توسعه پایدار هزینه باید پرداخت. بعضی از جوامع و عاملان که نسبت به دیگران قادر به پرداخت هزینه های آن هستند نسبت به تغییرات گذار مقاوم هستند. در فرایند تغییر بیشتر باید آسیب پذیرترین حفاظت و حمایت شوند. کشورهای درحال توسعه باید دسترسی به فرصتهای مالی و کمکههای فنی داشته باشند و شهروندان و جوامع نیز باید به مهارتها و مشاغل دسترسی داشته باشند.

- تعریف مجدد رفاه: تولید ناخالص ملی ابزار کافی برای سنجش رفاه اجتماعی و یکپارچگی زیست محیطی نبوده و بسیاری از فعالیتهای اجتماعی و زیست محیطی خطرناک موجب افزایش تولید ناخالص ملی می گردند؛ همچون بهره برداری از سوختههای فسیلی و اختراهای مالی. بنابراین رفاه و کیفیت زندگی و سلامت محیط زیست باید اهداف راهبردی توسعه اقتصادی باشند.

- برابری جنسیتی: برابری جنسیتی و برابری پیش نیاز گذر به اقتصاد سبز و دستیابی به توسعه پایدار است. زنان به عنوان عاملان تغییر برای مدیریت زیست محیطی و توسعه نقش حیاتی داشته لذا باید از فعالیتهایشان تمجید کرد و مهارتهایشان را افزایش داد.

- حفاظت از تنوع زیستی و ممانعت از آلودگی هر بخش از محیط زیست: حفاظت و احیا تنوع زیستی و زیستگاههای طبیعی به عنوان اجزا جدایی ناپذیر توسعه و رفاه بشر محسوب می شود و توسعه یک سیستم حکمرانی که انعطاف پذیری اکوسیستمها را در برابر آسیبههای جبران ناپذیر حفاظت کند، ضروری است (Clugston).

روشهای رشد معنوی در گروههای مذهبی و گروههای غیرمذهبی

غیرمذهبی	مذهبی
- دوره ها، کارگاه و کنفرانس های رهایی از خود	- عبادت کردن
- تعریف داستان	- آوازهای عبادتی
- روشهای روان درمانی	- تفکر و اندیشه
- تفکر و اندیشه	- کارهای خیریه
- درمان نزول و پست رفت در زندگی	- گوش کردن به مباحث

معنویت به ما کمک می کند که حرص و طمع مان نسبت به رفاه مادی و منابع زمانی که از آنان استفاده می کنیم، بررسی شود و زمانی توسعه پایدار زمانی حادث می شود که ما از منابع تنها برای نیاز استفاده نشود نه برای

بهترین کتفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ از الگوی پایه به سوی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ نوزدهم و بیستم اردیبهشت ماه ۱۳۹۷

حرص و طمع. همانطور که ما از لحاظ معنوی تکامل می یابیم ما نسبت به چیزهای اطرافمان بیشتر تمایل می یابیم از جمله طبیعت و از زیبایی های آن لذت می بریم و قدردان آن هستیم و این کمک می کند به حفاظت از آن تا آنجا که ممکن است و این یک قدم به سوی زندگی پایدار است. به عنوان یک فرد در حال پیشرفت در مسیر معنویت، اولویت هایش در زندگی تغییر می کند. تمرکز زندگی تغییر می کند به سوی امید و شادی از طریق صلح و آرامش روحی و نیاز و خواسته های مادی کمتر. لذا علاقه مندی فرد به دنیای مادی کاهش می یابد و این آغاز توسعه پایدار است. معنویت به افراد کمک می کند که با هماهنگی در کنار یکدیگر زندگی کرده و آنان را قادر به همکاری می- کند (Kumar, ۲۰۱۷).

مقایسه تحول معنوی با شادی و شادکامی

شادی روحی (خوشی و سعادت‌مندی)	شادی جسمی (لذت و عیش)
ما زمانی احساس خوشی می کنیم که	ما زمانی احساس لذت می کنیم که گیرنده‌های حسی مان در تماس با چیزهایی باشند که دوست داریم.
سعادت را نمی توان با هزینه سعادت دیگران بدست آورد اما با فداکاری برای دیگران قابل حصول است.	لذت را می توان با هزینه کردن از دیگران بدان دست یافت.
اگر جستجو برای سعادت جایگزین جستجو برای لذت گردد در آن صورت افراد کمتر خودمحور و دوست دار زندگی مادی می گردند.	در جستجوی لذت بودن موجب فردمحور بودن و حریص شدن برای رفاه مادی می گردد.

نتیجه گیری

گذشت سالها پس از ارائه مدل توسعه پایدار و ظهور چالشها و بحرانهای عصر حاضر به بشر آموخت که مدل توسعه کنونی ناقص بوده ریشه ناکامی توسعه در اخلاق نهفته است و فرایندهای توسعه تنها زمانی می توانند موفق شوند که به ابعاد فرهنگی و معنوی زندگی مردم توجه کنند. و تا زمانی که بشر به بلوغ معنوی و اخلاقی نرسد همچنان خودخواه و خودمحور بوده و منابع جهان را برای لذت مادی خویشتن بدون توجه به نیازهای نسل آینده استثمار خواهد کرد. رمز موفقیت توسعه در گروه انسانی است که به بلوغ اخلاقی رسیده و شادی و رفاه دیگری را بر خود ترجیح دهد همچنان که در کلیه ادیان به این اصل ارزشمند اشاره شده است.

منابع

Andersson, A & Hernandez, R. ۲۰۱۱. Global spirituality – Local development.

هفتمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ از الگوی پایه به سوی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ نوزدهم و بیستم اردیبهشت ماه ۱۳۹۷

Chile, L. M & Simpson, G. ۲۰۰۴. Spirituality and community development: Exploring the link between the individual and the collective. Community Development Journal Vol ۳۹ No ۴ © Oxford University Press and Community Development Journal ۲۰۰۴

Clugston, R. Peoples' Sustainability Treaty on Ethical and Spiritual Values. <https://sustainabilitytreaties.org/draft-treaties/ethical-and-spiritual-values/>

Kumar, S. ۲۰۱۷. Spirituality and Sustainable Development: A Paradigm Shift. Journal of Economic & Social Development, Vol. - XIII, No. ۱, June ۲۰۱۷

Lunn, J. ۲۰۰۹. The Role of Religion, Spirituality and Faith in Development: a critical theory approach. Third World Quarterly, Vol. ۳۰, No. ۵, ۲۰۰۹, pp ۹۳۷-۹۵۱.

Ramanathan, Ch. S & Juvva, S. ۲۰۱۶. Spirituality, Culture, and Development: Implications for Social Work

Scott, D. ۲۰۰۹. The role of spirit in human development and identity: An introduction. International handbook of education for spirituality.

Ulluwishewa, R. ۲۰۱۴. Spirituality and Sustainable Development. <http://rohanauulluwishewa.com/books/spirituality-and-sustainable-development.html>

Ver Beek, K. ۲۰۱۰. Spirituality: a development taboo. *Development in Practice*, V: ۱۰. N: ۱.

WFDD. ۲۰۰۱. CULTURES, SPIRITUALITY AND DEVELOPMENT. Published May ۲۰۰۱ by the World Faiths Development Dialogue. Web site: <http://www.wfdd.org.uk>